

p. 72, *Palatium* I, I, 1, p. 31), se prezintă împrejurările în care se ține discursul (II, I, 1, p. 75), se comentează atitudinea consulului, reluându-se uneori argumentele pledoariei (I, XII, 30; XIII, 31, p. 67, 69), se dau explicații privind chestiuni de drept (datorii I, VI, 14, p. 47; II, III, 5, p. 81; II, X, 21, p. 99; condamnări I, V, 13, p. 45; I, VIII, 20, p. 57).

Eficacitatea comentariului crește prin prezența sa în subsolul textului invitând la informarea imediată. De asemenea, prezentarea separată a vocabularului, a gramaticii și a comentariului de idei, ajută la găsirea lămuririi necesare, după domeniul la care se referă. Pe de altă parte însă, în încercarea de a separa domeniile care se leagă între ele, fie și numai prin referirea la același obiect, se ivesc normal reluări sau separări forțate: același cuvânt (*sica* I, VI, 16), tradus la Vocabular (p. 48), apare explicat și în Comentariu, cu motivarea alegerii sale de către Cicero (p. 49); o exagerare oratorică (I, VI, 15), semnalată la Gramatică (n. 7, p. 48), este reluată în Comentariu pentru a explica rolul ei în tactica ciceroniană. Uneori pentru a nu se relua același cuvânt, se explică de exemplu la Vocabular și semnificația folosirii lui (*inflammare*: *ad inflammandam urbem* I, XIII, 32, p. 70). Figurile de stil: paronomasia (I, X, 27, n. 13, p. 62), hendiada (I, III, 8, n. 6, p. 40), hiperbatul (I, V, 11, n. 1, p. 44), interogația (I, I, 1, n. 8, p. 30), gradația (I, V, 10, n. 14, p. 42) etc. sînt semnalate și explicate la Gramatică, în timp ce în Comentariu se analizează pasajele în care procedeele stilistice abundă, explicindu-se efectul urmărit și dobîndit de Cicero (I, I, 1, p. 31; I, III, 8, p. 41; II, V, 11, p. 87; II, XI, 25, p. 103).

În afară de explicațiile legate direct de text, volumul mai cuprinde un material bogat și variat de informații: o hartă a Etruriei, cadru geografic al conspirației lui Catilina, capitole redînd pe scurt viața, opera lui Cicero, partidele politice existente la Roma, viața lui Catilina, un calendar roman, un studiu privind personajul Catilina, contextul economic și social al conspirației, explicarea atitudinii lui Cicero (ezităările, dificultățile întîmpinate, meritele sale), părerea lui Cicero despre consulatul său, posteritatea literară a *Catilinarelor*, fragmente din textul păstrat al discursului *In toga candida*, cu explicarea interesului deosebit pe care îl prezintă, în sfîrșit, indexul de nume și antichități.

Demnă de remarcat pentru o ediție școlară este și grija cu care autorul semnalează sursele bibliografice: în afara bibliografiei generale (p. 27), sînt date trimiteri pentru fiecare capitol al introducerii; de asemenea, orice afirmație din comentariu care aparține altui cercetător este sprijinită de indicarea sursei.

Prin toate aceste calități, ediția se dovedește utilă, ușurînd elevilor citirea și înțelegerea textului latinesc.

I. Dinischioiu-Popescu

CICÉRON, *Discours*. Tome XIII, 2 (*Sur la réponse des haruspices*). Texte établis et traduits par P. Wuilleumier et A.-M. Tupet. Paris, Les Belles Lettres, 1966, 83 p.

Corpusul discursurilor lui Cicero din colecția „G. Budé” se apropie de încheiere (deși între tomul XII și cel discutat aici a existat un interval de 24 de ani, iar între prima parte a tomului XIII, datorată de asemenea lui P. Wuilleumier, și cea de a doua s-au scurs 14 ani)¹.

¹ Pînă în 1969 apăruseră toate cele 20 de volume proiectate (orînduite după criteriile cronologice, dar publicate pe măsura elaborării lor de către editori), cu excepția părții a II-a a tomului XVI.

Discursul face parte din grupul celor patru cuvântări ținute de Cicero imediat după întoarcerea sa din exil și pune în fața filologilor, a istoricilor literari și a istoricilor o serie de probleme dificile, asupra cărora autorii își precizează poziția într-o succintă dar densă prefață (p. 7—28)². Autenticitatea însăși a discursului a fost contestată de unii filologi, începând din secolul al XVIII-lea; îndoiala nu se justifică nici prin datele istorice, nici prin conținutul sau forma discursului. În ceea ce privește titlul, editorii se pronunță pentru pluralul *De haruspicum responsis* (în loc de *responso*), titlu indicat de manuscrise și folosit de Quintilian (în favoarea singularului ar pleda comentariul lui Asconius Pedianus și 6 pasaje ale discursului însuși, față de 3 care folosesc pluralul). Pentru data cuvântării, ipotezele oscilează între a doua jumătate a lunii aprilie, prima jumătate a lunii mai, începutul lui iunie sau luna septembrie a anului 56. Pe baza confruntării unor date provenite din discursul lui Cicero și din scrisorile acestuia cu informațiile oferite de alte surse istorice, editorii se opresc la intervalul 6—14 mai. Urmează (p. 10—14) prezentarea situației politice a momentului (deoarece luptele dintre facțiuni puneau în egală măsură în primejdie poziția lui Caesar și cea a lui Pompeius, se ajunge la acordul de la Lucca, o reconfirmare a triumviratului din 60) și a atitudinii lui Cicero, împărțit între prietenia față de Pompeius și ura față de Clodius (partizan de ultimă oră al celui dintâi), între interesele sale materiale și simpatiile față de optimați. Victimă a manevrelor lui Pompeius și a reconcilierii acestuia cu Caesar, Cicero își vede amenințată situația și averea prin răspunsul dat de haruspici, la cererea senatului, în vederea explicării unor prodigii; aceștia constatau că s-au produs grave sacralități (în ceea ce-l interesa pe Cicero, era vorba de casa lui, incendiată în timpul exilului în terenul consacrat Libertății, dar reconstruită și retrocedată oratorului după întoarcerea din exil). De aici atitudinea sa ezitantă, apropierea sa treptată de triumvirii, mai întâi de Pompeius, dar până la urmă și de Caesar (această din urmă fază are loc însă după rostirea discursului discutat aici), unicul adversar constant rămânând P. Clodius. După o analiză a răspunsurilor haruspiciilor, singurul act de acest tip conservat integral (p. 14—16), este urmărită argumentarea lui Cicero (p. 17—22), care propune o interpretare a răspunsurilor diferită de cea dată de adversarii săi și își concentrează atacurile în special împotriva lui Clodius (și a altor personaje cu care era în conflict, L. Calpurnius Piso, S. Atilius Serranus și, fără să-l numească, P. Valinius). O scurtă analiză literară (p. 22—23) încheie prima secțiune a prefeței.

Cea de a doua are ca obiect tradiția transmiterii discursului (p. 23—28) și trece în revistă principalele manuscrise (patru mss. din secolele IX—XIII), stabilind filiația lor, pe baza unei exhaustive liste a erorilor comune și a particularităților diferențiatorie (toate provin, în ultimă analiză, dintr-un arhetip), și valoarea lor (ms. *Parisinus 7794*, din secolul al IX-lea, copie directă a arhetipului, oferă lecțiunile cele mai corecte; corectorul acestuia, inspirat și din alte surse — prezintă asemănări cu *Berolinensis 252* și mai ales cu *Bruzellensis 534b* —, a servit ca model secundar lui *Harleianus 4927*, provenit și el, printr-un intermediar pierdut, din arhetipul original). Valoarea manuscrisului *Parisinus* îi determină pe editori să-l urmeze pe acesta în cazul fluctuațiilor ortografice (cu unele excepții: acuzativele plurale în *-is* ale temelor în *-i* sînt restabile, indiferent de lecțiunea lui *P*; editorii procedează la unificări mai puțin justificate, poate, eliminînd superlativele în *-umus*, în favoarea celor în *-imus*, și unicul gerundiv în *-undus, gerundarum*, 18). O bibliografie a edițiilor și a studior (ajungînd pînă la publicații din 1966, anul de apariție al volumului³) încheie (p. 27—28) această excelentă prefață, care izbuteste, cu o claritate exemplară, să ofere maximul de informații într-un minim de spațiu, fără digresiuni inutile și fără exces de erudiție bibliografică, care, în alte lucrări, îngreunează lectura, fără compensații reale.

² Cf. și A.-M. Tupet, *La „palinodie” de Cicéron et la consécration de sa maison*, REI.; XLIV, 1966, p. 238—253.

³ În prefață sînt utilizate lucrări apărute pînă în 1963 (vezi p. 9, nota 9, p. 18, nota 5).

În stabilirea textului, editorii urmează o cale prudentă, neacordând credit absolut nici unui manuscris (lecțiunile lui *P* sînt preferate, dar de cele mai multe ori sînt sprijinite de lecțiunile altor manuscrise) și nici manuscriselor în genere (destul de numeroase conjecturi sînt admise în text⁴), dar renunță la conjecturi ori de cite ori manuscrisele oferă un text posibil, dacă nu total satisfăcător⁵. Cititorului i se pune însă la îndemînă o destul de bogată listă de conjecturi, mai ales dintre cele propuse în ultimele decenii; acest lucru prezintă un dublu avantaj: constituie, pe de o parte, un mijloc comod de informație, iar, pe de alta, atrage atenția asupra pasajelor dificile; editorii semnaleză de asemenea locurile în care decizia în favoarea unei conjecturi⁶ sau a unei variante a manuscriselor⁷ n-a fost ușoară.

În rîndurile de mai jos vom pune în discuție citeva pasaje, atît pentru a ilustra metoda editorilor, cît și pentru a atrage atenția asupra unor pasaje care par a reclama o reluare a argumentelor.

§ 2 : *simul atque* (scris de editori fără spațiu, ca mai sus *simulac*) Baiter : *simul ad* PHG (E în aparat, desigur greșit) *simul ac* E; acceptarea lecțiunii *simul ac* nu pare să se lovească de dificultăți.

§ 8 : *De religionibus, sacris et caerimoniis* mss. : *De religionibus et sacris caerimoniis* Mommsen, *De religionibus, sacris, caerimoniis* Courtney; editorii atrag atenția asupra caracterului „excepțional, dacă nu eronat” al legării printr-un singur *et* al unui șir de trei substantive; construcția este însă relativ frecventă, începînd de la Plaut : *eris damno, molestiae et dedecori saepe fueris* (As., 571), *ego uoluptate, uino et amore delectauero* (Mer., 548); alte exemple la Lodge, *Lex. Pl.*, I, p. 538.

§ 11 : *aliciui* : *aliquis* mss., *aliquoi* Mommsen (după aparatul lui Müller, conjectura ar aparține lui Madvig); paleografic, *aliquoi* este o formă mai verosimilă, iar folosirea acestui arhaism nu pare imposibilă.

§ 22 : *aedile* (abl.) Wolf : *aedili* mss.; forma în *-i* nu e exclusă, chiar dacă, cu citeva pagini mai jos (§ 24), apare forma obișnuită, *aedile* (cf. Thes. L. L. I, 928, 48, cu toate recomandările contrarii ale gramaticilor).

Aparatul critic este, ca în toate edițiile colecției, totdeauna pozitiv, ceea ce-i conferă o claritate desăvîrșită. Rareori ne lovim, în consultarea aparatului, de unele obscurități. La § 12, *ac* Ω : *aut* Madvig; în același rînd, însă, se află de două ori *ac*, și nu se poate ști dacă nota se referă la ambele sau la unul (și la care din ele). Începutul paragrafului 18 este transpus în mss. la încheierea § 16; editorii nu indică originea restabilirii ordinii acceptate în text. La § 23 lecțiunea manuscriselor lui Arnobius (care citează textul) e indicată diferit în „testimonia” și în aparat (*simpuiuio* și *sympuiuio*).

Notele explicative se caracterizează prin aceeași grijă pentru claritate și concizie pe care am putut-o remarca și în introducere, oferind într-un spațiu restrîns (n-a fost necesară recurgerea la procedeul incomod al „notelor complementare”) nu numai toate informațiile istorice utile înțelegerii textului, ci și argumente în favoarea unor lecțiuni (*nobilis*, 4, *sacris et*, 8, semnarea unei lacune, 29, completarea unei lacune, 46), discutarea traducerii și interpretării unor termeni (*Gabinii sui*, 2, *litterate*, 17, *inaedificatum*, 30, *gregalis*, 53, *principes*, 53), semnarea unor pasaje paralele din discursuri, din scrisori, din alte surse literare etc.

Un indice al numelor proprii cuprinse în ambele părți ale tomului XIII, în care identificarea personajelor este ușurată prin indicarea completă a fiecărui nume și prin menționarea

⁴ Editorii nu propun însă nici o conjectură nouă.

⁵ Dăm aici o listă, poate nu completă, a acestor reveniri la lecțiunea manuscriselor; în lipsa ediției A. Klotz, inaccesibilă, am comparat textul cu cel al ediției C. F.W. Müller. 7 : *esse* : *esse se* Baiter, *sese* A. Klotz; 12 : *ac* : *aut* Madvig; 62 : *multis* împreună cu Koch : *monstris* Müller, A. Klotz; 63 : *agri* : *aer* Garatoni, *maria* Jeep.

⁶ În această situație se află conjecturile lui Madvig (12), Baiter (43).

⁷ Vezi, de exemplu, 19, lecțiunea *deos non sentiat* a ms. P, față de *deos esse non sentiat* H G, acceptată în text.

datci principalelor magistraturi, constituie ultima parte (p. 79–83) a acestei ediții, destinate să rămână pentru multă vreme o bază sigură pentru interpretarea unui discurs dintr-o perioadă atât de dramatică a vieții lui Cicero.

I. Fischer

MARCI TVLLI CICERONIS, *Scripta quae manserunt omnia*, Fasc. 3, *De oratore*, edidit Kazimierz F. Kumaniecki, Leipzig, Teubner, 1969.

O nouă ediție, excelentă, datorată profesorului Kumaniecki, vine să îmbogățească colecția de ediții destul de bogată a fundamentalei opere *De oratore* a lui Cicero. După o prefață în care se discută diferitele manuscrise și ediții ale operei, urmează bibliografia, cu următoarele capitole : 1) Ediții citate în aparatul critic ; 2) Lucrări despre codice ; 3) Studii critice asupra diferitelor pasaje din *De oratore* ; 4) Lucrări în care se tratează despre cuprinsul lucrării : izvoare, compoziție, artă retorică, drept civil etc. ; 5) Sigla codicelor ; 6) Sigla vechilor ediții ; 7) Sigla unor opere de fragmente din oratori, poeți tragici etc. Urmează textul care cuprinde, la subsol, următoarele trei diviziuni : lucrări despre ideile autorului și despre critica de text a diferitelor pasaje ; testimonii antice ; aparatul critic propriu-zis, cu manuscrise, ediții etc. În felul acesta lucrarea se dovedește a oferi cititorului cea mai largă informație cu putință despre text.

În privința discutării și alegerii lecțiunilor în constituirea textului, trebuie subliniat că prudența, erudiția, simțul artistic își dau mâna pentru a determina pe autor să aleagă lecțiunile cele mai bune. Chiar în primul capitol al primei cărți se vede cât de profund a analizat autorul textul. De pildă, în primul paragraf, textul stabilit de autor sună : *ac fuit tempus illud cum mihi quoque initium requiescendi atque animum ad utriusque nostrum praeclara studia referendi fore iustum et prope ab omnibus concessum arbitrarer, si infinitus forensium labor et ambitionis occupatio decursu honorum etiam aetatis fluxu constitisset.*

După cum se vede, Cicero vrea să spună că a fost un timp cînd a socotit că-i va fi și lui îngăduit să se dedea studiilor pe care și el, și fratele său le socotesc strălucite, atunci cînd ocupațiile politice îi vor îngădui. Codicii *integri*, care derivă din faimosul codice Laudensis, pierdut, oferă lecțiunea *ac fuit illud tempus cum* pe care autorul o adoptă, sprijinindu-se și pe *De inuentione*, 1, 2, apoi pe *Ad Familiares*, 10, 3, 3 ; *Pro Milone*, 69. Codicii *mutili* grupați sub M, au forma : *ac fuit quod* sau *ac fuit qui* sau *ac fuit quidem* sau *ac fuit quidem cum*, iar G. Friedrich propune lecțiunea *ac fuit cum idem*. Evident că sensul și intenția lui Cicero n-o redă decît lecțiunea aleasă de autor. Într-adevăr, oratorul vrea să spună că fost o vreme, anterioară acestui moment al începutului lucrării, în care el spera că va veni o vreme cînd să se poată deda studiului despre care este vorba. Această vreme este determinată, Quintus o știe, de aceea Cicero spune *tempus illud*, ceea ce este absolut firesc. Ceilalți codici presupun că Cicero comunică acum pentru prima oară fratelui său că a fost o vreme cînd s-a gîndit ea, după retragerea din viața politică, să se dedea studiului. Dar tot în această frază, L oferă lecțiunea *decursu*, în timp ce M are lecțiunea *curso*. Aceasta din urmă trădează gîndirea oratorului care vrea să spună că el se gîndea să se dedea studiului după ce se va fi apropiat de sfîrșitul cursului *honorum* și nu în timpul cursului *honorum*. Acest lucru îl exprimă *decursu* și nu *curso*. Sprijin pentru această alegere aduce și *flexu*.

În cartea a treia, paragraful 85, citim : *Me autem Calule, fateor neque hodie in istis libris et cum istis hominibus uiuere nec uero, id quod tu recte commemoristi, ullum umquam habuisse sepositum tempus ad discendum ac tantum tribuisse doctrinae temporis, quantum mihi*